

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ МАНДРІВНИХ УЧИТЕЛІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (XVIII-XIX СТ.)

А Розглядається освітня діяльність мандрівних учителів як проповідників, розповсюджувачів християнства та історико-культурних традицій у навчально-виховній системі українських земель (XVIII–XIX ст.).

Ключові слова: навчально-виховна система, домашня освіта, кондиції, мандрування, дяк, академія, колегіум.

Актуальність проблеми. Проблемними питаннями, що цікавлять дослідників культури українського народу та її педагогічних засад, є прагнення осягнути їхню специфіку у складні історичні періоди та усвідомити, наскільки освітня діяльність різних категорій учителів у навчально-виховній системі українських земель впливала на якість освіти та виховання, що входило до «пакету освітніх послуг» мандрівного вчителя в Україні у XVIII–XIX ст.; чи успішним із нинішніх наукових позицій можна вважати досвід педагогічної та просвітницької діяльності такого вчителя.

Аналіз публікацій. Хоча окремі факти з історії освіти та виховання старшинських та дворянських дітей у XVII–XVIII століттях наводилися у працях істориків української культури та освіти (Д. Багалія, А. Лебедева, М. Лінчевського) [1; 5; 6], предметом спеціальних студій ця тема не була. У більшості праць з історії освіти в Російській імперії, написаних у XIX – поч. XX ст., містяться характерні висновки (із посиланнями переважно на художню літературу) про те, що як сімейна, так і пансіонна освіта були незадовільними, а окремій родині, яка жила в провінції, найняти кваліфікованого вчителя було не тільки важко, але майже неможливо. У XX ст. класовий підхід звів нанівець інтерес істориків радянської доби до домашньої освіти дворянства XVII–XVIII століть узагалі, а тим паче козацької старшини, діти якої переважно здобували освіту вдома.

Виклад основного матеріалу. Сучасні узагальнювальні праці з історії української освіти та педагогіки означеного періоду здебільшого трактують домашню освіту як складник загальної системи освіти. Втім, декілька джерел, що їй присвячені, надають скоріше загальні визначення завдань і рівня домашньої освіти, ніж фіксують особливості її отримання в Україні у XVII–XVIII ст. Характерно, що на тих сторінках, де йдеться, наприклад, про кондиції, наводяться приклади поведінки лише літературних персонажів, без жодних інших документальних свідчень. На цій підставі окремими вченими робиться висновок про те, що письменники відтворили «тіньовий бік затхлої атмосфери середовища й побуту тієї козацької старшини, яка вибилася в поміщики», і «жанрові картинки, вихоплені з життя,

доповнюють наші уявлення, підтвердження й документами». На жаль, згадані документи в цьому дослідженні не наводяться [8].

Як відомо, у XVII–XVIII століттях кількість освітніх центрів в Україні суттєво збільшується з появою Чернігівського (1700), Харківського (1726) та Переяславського (1734) колегіумів, які орієнтувалися на навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Сучасні дослідники української освіти та культури підкреслюють значний вплив колегіумів на соціокультурний ландшафт Гетьманщини та Слобожанщини, проте дослідження різних аспектів і рівнів цього впливу, обставин взаємодії православних колегіумів і місцевого суспільства ще попереду. Проте вирізняємо, що до сталих форм взаємодії колегіумів із місцевим середовищем, які існували впродовж усієї історії цих навчальних закладів і є достатньо яскравим явищем, належать так звані «кондиції» [8]. Кондиціями вважався договір, який укладався між студентом колегіуму й певною родиною (родинами) та визначав умови й термін роботи студента в якості домашнього вчителя. Це була досить традиційна практика заробітку бідними студентами грошей для продовження навчання. Представники різних суспільних верств (дворянства, купецтва, міщанства, духовенства) зверталися до колегіумів із проханнями відпустити студентів, щоб вони певний час попрацювали як домашні вчителі їхніх дітей. Зазначимо, що інших навчальних закладів, випускники яких могли бути домашніми вчителями, не існувало до кінця XVIII ст. Зазвичай представник певної родини звертався до колегіуму з проханнями рекомендувати кандидата на посаду домашнього вчителя, після чого колегіумське керівництво визначало студента й надавало йому дозвіл на перерву в навчанні та відповідні документи. Студент також міг самостійно знайти пропозицію (місце), але він обов'язково мав отримати дозвіл на «відпустку» від начальства. Така практика була широко розповсюдженою й у Києво-Могилянській академії, й у всіх колегіумах. Причому студент, який отримав дозвіл на кондиції, залишався у списках студентів колегіуму, навіть коли він працював на кондиціях декілька років. Практика кондицій закріпилася й існувала протягом XVIII ст. як один із елементів навчальної повсякденності частини

студентів колегіумів, а також повсякденності козацької старшини, представники якої запрошували домашніх учителів для своїх дітей. Якщо зосередитися на дослідженні власне кондицій у XVIII – на початку XIX ст., то варто підкреслити, що це явище було характерним саме для українських земель. Відомий дослідник історії духовних шкіл Російської імперії П. Знаменський писав, що кондиції у XVIII ст. не були розвинуті у великоросійській землі, оскільки значно меншою була потреба суспільства цих земель в освіті, а також через «молодість» духовних шкіл [3].

Яким багажем знань студенти колегіумів володіли на момент початку вчителювання? Виявляється, що в переважній більшості кондицій учителями були студенти останніх класів колегіумів – філософи та богослови. Про те, що в середині століття це була усталена практика, свідчать розпорядження єпископів про заборону відпускати на кондиції студентів тих класів, які передували філософії та богослов'ю [2].

Важливою рисою академічної практики, що склалася в колегіумах, як свідчать згадки в документах, було те, що з боку керівництва до студентів висувалася умова брати із собою на «кондиції» підручники філософії та богослов'я, які вони студіювали в колегіумах задля продовження власної освіти, щоб не було великої перерви, яка позначиться на навчанні. Рапорти ректорів колегіумів свідчать, що студентів класу богослов'я та філософії відпускали не більше, ніж на один рік, з відповідним письмовим дозволом і з підручниками філософії та богослов'я [9]. Документація колегіумів дає змогу уявити, як це правило виконувалося на практиці. Один із реєстрів книг, які забрав із собою студент філософії П. Крижанівський у 1773 р. [10] свідчить, що він узяв підручники граматики (французької, німецької, латині), арифметики, геометрії, кілька праць античних авторів (Вергілія, Цицерона, Корнелія, Целларія), декілька примірників журналу «Щомісячні твори», історичну працю Боссюе «Роздуми про всесвітню історію» (праця французького католицького священика, у якій розвивалася ідея суспільного договору, була широко відомою в європейських країнах, вивчалася в університетах).

Досліджуючи таке явище, як кондиції, необхідно згадати й традицію «мандрованих» учителів. Поширеним явищем в історії українського шкільництва та освіти в XVII–XVIII ст. були так звані «мандрівні» або «мандровані» дяки. Їх також називали «школярами», «бакалярами» (бакалаврами), «спудеями» (тобто студентами, від латинського слова *studere* – вчитися), «миркачами» (від перших слів вітальної промови, з якою вони входили в дім – «мир вам»). Цей феномен мандруючих студентів мав дещо запізненні паралелі до побутування середньовічних західноєвропейських вагантів. Ваганти (від лат. слова *vagantis* – блукаючий) – це «мандрівні студенти» (*vagantis scholares*), які переходили з одного західноєвропейського університету до іншого для навчання.

Вони з'явилися разом із заснуванням університетів в Італії, Франції, Німеччині, тому розквіт цієї досить специфічної студентської культури з притаманною їм літературною діяльністю прийшовся на XIII–XVI ст. До українських земель ця традиція прийшла значно пізніше, поширилася разом із заснуванням Києво-Могилянської академії та низки інших навчальних закладів і мала свій специфічний відтінок. Як зазначав дослідник історії Слобідської України Д. Багалій, навчання, пов'язане з мандрями, має свої глибоко вкорінені традиції як у Європі, так і на українських землях: «А мандрувати треба було всім, хто хотів дістати ширшу освіту, бо тут було так, як і з ремеслом по цехах у Західній Європі, Польщі, Литві та Правобічній Україні: майстер не одкривав учню всього свого ремесла, і, щоб його дізнатися як треба, той мусив мандрувати од одного майстра до другого. Так було і з учителями-дяками: один знав більше, другий менше і, окрім того, вони не хотіли одкривати одразу своєї науки» [2].

Наприклад, відомий представник цього руху, мандрівний філософ Г. Сковорода розширив свій освітній і науковий кругозір, коли мандрував містами Угорщини, Австрії, Словаччини, відвідав Польщу, південну Німеччину й північну Італію, зустрічався з видатними вченими того часу. Після повернення на батьківщину Сковорода зайняв вакантну посаду викладача поетики в Переяславському колегіумі і вже на початковому етапі своєї педагогічної діяльності виявив активне прагнення творчо вирішувати проблеми навчання і виховання. З часом він стає мандрівним філософом, народним учителем-просвітителем. У простому селянському одязі, з палицею в руці і з торбиною за плечима мандрував селами й містами Слобожанщини. Для селян він був своєю людиною, другом, мудрим порадиником. Лише зрідка він затримувався надовго, оселяючись, як сам писав, у лісах, полях, садах, селах, на пасіках. У цей період з-під пера Г. Сковороди вийшло багато філософських і художніх творів: трактати, діалоги, байки, притчі тощо.

Подальший його життєвий шлях пов'язаний з перебуванням на Переяславщині, у с. Коврай, де він за рекомендацією київського митрополита Т. Щербацького, був домашнім учителем у родині поміщика Степана Томари. В маєтку Томари Сковорода жив з невеликою перервою біля п'яти років (1754–1759 рр.). Важко було високоосвіченому волелюбному вчителеві миритися з гнітючою атмосферою пихатої дворянської родини. Після того, як він зробив своєму учневі Василеві різке зауваження, довелося залишити вчительську справу, але через деякий час Степан Томара, збагнувши, що втратив незвичайного вчителя, щиро вибачився і вмовив Сковороду повернутися до його дітей. Під час перебування в Ковраї відбувається становлення Сковороди не лише як талановитого педагога, в цей період формувалася його світогляд як самобутнього філософа і громадсько-діяча [9]. У майбутньому справедливому су-

спільстві, про яке мріяв український мислитель, людина матиме високорозвинений інтелект, буде морально і фізично досконалою, стійкою, відважною і вольовою в боротьбі за народне щастя; для виховання такої людини необхідно піклуватись насамперед про розвиток і гармонійну єдність її розуму, серця і волі – вчив Г. Сковорода.

У зв'язку із висвітленням педагогічної діяльності Г. С. Сковорода на особливу увагу заслуговує його багаторічна дружба з Михайлом Ковалинським. Перша їхня зустріч відбулася в 1762 році в Харківському колегіумі, де Михайло навчався і став не лише улюбленим учнем, але й близьким другом свого вчителя. Після смерті Г. Сковорода М. Ковалинський першим написав його біографію, саме з цього документа можна дізнатися, яким був волелюбний філософ і просвітитель у повсякденному житті. У свою чергу М. Ковалинський (1745–1807) одержав ґрунтовну освіту, він викладав курс піітики в Харківському колегіумі; йому також довелося бути домашнім вихователем дітей гетьмана України К. Розумовського, тобто – підтримати життєву вчительську позицію свого видатного наставника.

Таким чином, відповідно традиції, що склалася, студенти, які «пішли на кондиції», могли з різних причин взагалі не повернутися до навчання в академію або колегіуми, а продовжували вчителювати, переходячи з родини до родини, із села до села. Ці мандрівні вчителі – «мандровані дяки» – могли укладати договір на навчання дітей у певній поміщицькій родині або в школі при церкві. Таку форму «мандрювання», як зазначають дослідники, виробило саме життя в Україні й зробило її досить поширеною. Тільки наприкінці XVIII ст. це явище сходить нанівець, що зумовлювалося низкою обставин. По-перше, протягом цього століття в Російській імперії було прийнято чимало законодавчих актів, які формували духовенство як стан, проведено кілька переписів духовенства, поступово обмежувався доступ і вільний вихід зі складу духовенства, звужувалося право вибору парафіянами кліру, узаконувалася та вкорінювалася практика спадковості церковних посад. По-друге, були прийняті також і спеціальні акти, що прямо забороняли «мандрювання». Керівництвом Києво-Могилянської академії та колегіумів неодноразово видавалися розпорядження про заборону студентам залишати навчальні заклади без відповідних письмових свідоцтв. Одним із найраніших прикладів такого документа був наказ кийського митрополита Рафаїла Заборовського від 20 червня 1732 року, копія якого зберігалася в бібліотеці Чернігівського колегіуму. Наказ забороняв студентам залишати навчання без «пашпортів». У наступні десятиліття такі накази повторювалися, з їх тексту можна зрозуміти: «зловживаннями» студентів називалося те, що вони залишалися на кондиціях до п'яти років [8].

Отже, явища «кондицій» і «мандрованих дяків» були пов'язані між собою, обидва вони визнача-

ли пошуки й вироблення студентами академії та колегіумів певних життєвих стратегій. Дослідники XIX ст. вказували, що ці мандровані вчителі утворювали своєрідну корпорацію, яка нагадувала європейські професійні об'єднання.

Що ж викладав домашній учитель дітям козацької старшини у XVIII ст.? На основі контрактів, які укладалися в ті часи, можна побачити, що зазвичай діти вчили Часослова, Псалтиря, читання та письма. Втім, цим простим переліком не обмежувалися, оскільки в контрактах переважно називалися й іноземні мови: латинська, французька, німецька. Окрім цих дисциплін, у контрактах зустрічаються ще й «політика» та піітика, у текстах цих документів неодмінно фіксувалися обов'язки вчителя з морального виховання своїх учнів. Одна з «типових» фраз, які записувалися до контракту, це те, що вчитель мав «відвертати» своїх вихованців від пустощів й приводити їх до доброї поведінки». Зрозуміло, що це передбачало наявність високих моральних якостей у самих студентів, тому старшина й зверталася до керівництва за допомогою та рекомендаціями, шукаючи відповідних учителів.

Оскільки метою навчання дітей козацької старшини була їхня підготовка до вступу до Києво-Могилянської академії, колегіумів, університету (Московського або інших європейських, частіше німецьких), кадетського корпусу, можемо зробити висновок, що перелік та обсяг дисциплін, які діти опановували з учителем, надавав їм таку можливість.

Джерела містять інформацію також про методи навчання та виховання, які застосовували студенти колегіумів до своїх учнів. Звісно, вони мали ще «свіжий» власний досвід, тому підручники граматики (які брали із собою) чи педагогічні прийоми мало чим відрізнялися від навчально-виховної практики граматичних класів колегіуму.

Головним мотивом студента колегіуму найнятися на роботу в якості домашнього вчителя було бажання поліпшити своє матеріальне становище й продовжити навчання. Саме тому керівництво колегіумів рекомендувало на «вигідні» місця домашніх учителів тих бідних студентів, які відзначалися успіхами та старанністю, щоб вони змогли, хоча й після перерви, продовжити навчання. Контракт визначав розміри оплати праці.

Значно складніше знайти свідчення й досліджувати аспекти спілкування вчителів з дітьми, батьками, іншими родичами, слугами. Наскільки вчителі та батьки були задоволені один одним і якими були критерії оцінки? Серед спогадів зустрічаються згадки про хороші відносини між учителями та батьками, про те, що поміщики любили спілкуватися з учителями. Емпіричні джерела зафіксували те, що свята в родинах поміщиків (Різдво, Великдень) не обходилися без читання привітань, віршів, які готували самі вчителі або брали готові з підручників риторики. Антична література, її образи та герої стали складником не тільки домашньої освіти дітей, але й дозвіл-

ля родин козацької старшини. Щоправда, іноді з'являвся у цих творах замість Плутона «дядя Платон». Звичайною практикою при святкуванні різних подій у родинах козацької старшини (релігійних, сімейних свят) були виступи студентів колегіумів, які працювали на кондиціях, перед головами родин із написаними власноруч ораціями, декламаціями та привітаннями. Нерідко вони співали українські пісні латинською мовою.

Як нами вже зазначалося, знання методи і прийоми колегіумці переносили з навчальної практики своїх закладів, утім треба мати на увазі вплив усієї академічної культури колегіумів на традицію спілкування вчителів та учнів. Деякі паралелі легко провести, подивившись, наприклад, на практику відпочинку, так званих «рекреацій», яка утвердилася в колегіумах. Ці викладачі, тримаючи у своїх руках початкову освіту, були дійсно «плоть від плоті» своїх колегіумів. В. Горленко зазначає, що правдиві літературні персонажі старовинних академістів, які вийшли з-під пера В. Наріжного та М. Гоголя, представляли сплав «академічної латини з простодушним хутірським складом її adeptів». У XVIII ст. такими шляхами й через таких носіїв відбувалося освоєння античної спадщини та інших здобутків європейської культури родинами козацької старшини [6].

Дослідження конфліктних ситуацій, які траплялися зі студентами на кондиціях, є не менш важливими для розуміння цього явища. Примітно, що у випадках, коли з боку господарів порушувалися умови контракту, студент звертався до керівництва колегіуму, яке допомагало розв'язати конфлікт чи захистити права студента. Наприклад, студента В. Павловського, який поїхав на кондиції до Сумського повіту, поміщик записав кріпаком і не хотів відпускати. Студент здобув ордер архієрея на повернення до навчання та уникнув долі кріпака. Студент богослов'я Йосип Зарудницький у скарзі на острозького поміщика Тихона Лисаневича (1775 р.) вказував на низку порушень своїх прав. Він писав, що, поміщик таємно забрав примірник його контракту, не заплатив грошей, відмовився відправляти його до колегіуму. Крім того, студент вказав також на погане ставлення до нього не тільки панів, а й слуг. Цікаво, що серед тих умов, які не дозво-

ляли працювати, Й. Зарудницький називав і те, що батьки тримали дітей у великих «пестоцах», самі їх не карали, й не дозволяли вчителю навіть «словесно» карати своїх учнів [11].

Висновки. У XVIII – поч. XIX століть в Україні серед декількох освітніх стратегій, які виробила еліта суспільства для своїх дітей, запрошення студентів православних колегіумів на кондиції стало характерним і широко розповсюдженим явищем, яке відповідає дефініції «домашня освіта». Православні колегіуми, які вже у перші десятиліття XVIII ст. були потужними навчальними закладами, забезпечували козацьку старшину необхідними кадрами домашніх учителів. Студенти колегіумів з рівнем їхньої освіти й підготовки до цієї діяльності могли відповідати на виклики часу. Студент-учитель відіграв важливу соціокультурну роль, зближуючи між собою колегіуми й козацьку старшину, яка, серед іншого, в такий спосіб виробляла свою власну ідентичність. Кондиції сприймалися козацькою старшиною як необхідна та традиційно усталена практика виховання своїх дітей. У той же час для здібних студентів колегіумів кондиції відкривали в недалекому майбутньому нові можливості для продовження освіти й подальших життєвих перспектив, а під час контракту забезпечували відповідні (хоча іноді й скромні) їхнім потребам умови існування.

Список використаних джерел

1. Багалеї, Д. И. Исторические повести и статьи Г.Ф. Квитки / Д.И. Багалеї // Киевская старина. – 1893. – Т. 42. – №8. – С. 227.
2. Багалеї, Д. И. Григорий Савич Сковорода, Его учение, жизнь и значение / Д. И. Багалеї // Сборник Харьковского историко-фолологического общества. – Харьков, 1911. – Т. 20. – С. 15.
3. Знаменский, П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань, 1881. – С. 273.
4. Каптерев, П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – СПб., 1909. – С. 141.
5. Лебедев, А. С. Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. – Москва, 1886. – С. 28, 97.
6. Линчевский, М. Педагогия древних братских школ и преимущество древней Киевской академии / М. Линчевский // Труды Киевской духовной академии. – 1870. – Т. 3. – №9. – С. 583.
7. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогі : підручник / А. М. Бойко, В. Д. Бардінова та ін.; під заг. ред. А. М. Бойко – Київ : ВД «Професіонал», 2004. – 576 с.
8. Посохова Л. Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини / Л. Посохова // Київська старовина. – 2008. – №5. – С. 3–18.
9. ЦДАУК. Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 876. – Арк. 1.
10. ЦДАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2154. – Арк. 1.

Дата надходження авторського оригіналу до редакції : 09.11.2014

Скорик Б. С. Образовательная деятельность странствующих учителей в учебно-воспитательной системе украинских земель (XVIII–XIX вв.)

Рассматривается образовательная деятельность странствующих учителей как проповедников, распространителей христианства и историко-культурных традиций в учебно-воспитательной системе украинских земель (XVIII–XIX вв.).

Ключевые слова: учебно-воспитательная система, домашнее образование, кондиции, странствование, дьяк, академия, коллегіум.

Skoryk B.S. The educational activity of itinerant teachers in the training and educational system of the Ukrainian lands (XVIII–XIX centuries).

We consider the educational activity of itinerant teachers as distributors of Christianity and historical and cultural traditions in the educational system of the Ukrainian lands (XVIII–XIX centuries).

Key words: educational system, home education, conditions, traveling, clerk, academy, college.